

Αὕτη εἶναι ἡ οὐσία τῆς καντιανῆς ἠθικῆς τὴν ὁποῖαν περιβάλλουν, προηγούμεναι καὶ ἐπόμεναι πολλαὶ παρατηρήσεις, εἰδικεύσεις, περιορισμοί, πρὸ πάντων εἰς ὃ,τι ἀφορᾷ τὴν θεωρίαν τῶν αἰτημάτων καὶ τὴν διαγραφομένην ὑπεροχὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ. Ἄλλ' ἡ ὑπεροχὴ αὕτη δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρῃ εἰς πλάνην καὶ νὰ μᾶς ὠθήσῃ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ ἀξιόλογος θετικὴ ἀνάπτυξις τὴν ὁποῖαν ἔλαβον τὰ οὐσιώδη προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς εἰς τὸ πρακτικὸν πεδίον, δύναται ὅπωςδήποτε νὰ σημαίῃ μεγαλύτεραν ἐμβάθυνσιν εἰς αὐτὰ ἀπὸ γνωσιολογικῆς ἀπόψεως: τὸ νὰ δειχθῇ ὅτι ἐλευθερία, ἀθανασία, Θεὸς εἶναι ἀπαίτησις τῆς ἠθικότητος δὲν σημαίνει διὰ τοῦτο, ὅπως εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι καλύτερον γνωρίζομεν τι εἶναι ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀθανασία καὶ ὁ Θεός (1). Ἡ ἠθικὴ ἀνάγκη τοῦ νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ φέρει εἰς τὸ νὰ τεθῇ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ὀρισθοῦν μεταξὺ λογικῆς ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς πίστεως. Ὡς πρὸς τοῦτο ἀρκεῖ ἐδῶ ἡ παρατήρησις ὅτι ὁ Kant δίδει εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου πολλὰς βαθείας ἐπὶ μέρους ἀπόψεις (πρὸ παντὸς πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς ἐλπίδος πάσης καρδίας), αἱ ὁποῖαι δὲν δύνανται νὰ ὑψωθοῦν εἰς τὴν ἐνότητά θεωρίας ἢ ἐὰν ἀνατρέξωμεν εἰς ἐκεῖνο τὸ βιβλίον τὸ ὁποῖον πολὺ περισσότερον ἢ ἡ Κριτικὴ τῆς κρίσεως(2) ὀφείλει νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ συμπέρασμα ὅλου τοῦ μεγαλειώδους κριτικοῦ ἔργου, δηλαδὴ «τὴν θρησκείαν ἐντὸς τῶν ὀρίων τοῦ καθαροῦ λόγου».

1) Ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ ἀποδεικτικὴ δύναμις τῆς καντιανῆς θέσεως, ἥδη ἐλαττώνεται ὁλονὲν κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ἔπειτα δὲ ἀναίρεται εὐκόλως ὡς πρὸς τὸ αἶτημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ οὐδεμίᾳ ἀξίας εἶναι ἡ θέσις του περὶ νοήσεως καὶ βουλήσεως ὡς ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ.

2) Εἰς τρίτον τι σημεῖον ἀνωτέρας πνευματικῆς ἐνεργείας, τὸ ὁποῖον ὁ Kant καλεῖ κρίσιν, ἡ αὐτοσυνειδησία λαμβάνει ἔναντι τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον αὕτη καθόρισε μηχανικῶς καὶ τυχαίως, στάσιν ἐλευθέραν καὶ καθαρὰν ἀπὸ πρακτικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἡ ὁποία δίδει γένεσιν εἰς τὴν καλαισθητικὴν ἀξιολόγησιν τῆς πραγματικότητος καὶ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ γίνεσθαι ταύτης συμφώνως πρὸς πνευματικοὺς σκοποὺς, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία καὶ ἡ ἐνέργεια ἦτο ἀποκεκλεισμένη ὑπὸ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΙΔΑΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΚΑΝΤΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ὁ Καντ κλείει κατὰ πρωτότυπον τρόπον τὴν θεωρητικὴν κίνησιν ἢ ὅποια τείνει νὰ ζητῇ εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ἀνθρώπου (χαρακτηριστικὸν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς), τὸ μυστικὸν τῆς καθολικῆς πραγματικότητος. Κατὰ τὸν Καντ ὁ κόσμος τῆς ἐμπειρίας ὄχι μόνον διὰ τὸ δυνατόν τῆς γνώσεώς του, ἀλλὰ δι' αὐτὴν τὴν πραγματικότητά του, προϋποθέτει τὸν ἄνθρωπον (ἐπομένως ὁ κόσμος οὗτος δὲν ἔχει ὑπαρξιν καθ' ἑαυτόν, ἀνεξάρτητος ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, ὅπως ἐπίστευεν ὁ προηγούμενος ὀρθολογικὸς δογματισμός). Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος, ἀκριβῶς ὡς προϋπόθεσις τῆς ἐμπειρίας, δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὅπως δύναται νὰ δοθῇ ἢ νὰ διαπλασθῇ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας, ὁ ἐμπειρικὸς ἄνθρωπος (ὅπως ἤθελεν ὁ προηγούμενος ἐμπειρισμός), ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ ἐνεργητικότης, ὡς συνείδησις ἑαυτοῦ («ὑπερβατικὸν ἐγώ»), τῆς ὁποίας ἡ ἐσωτερικὴ ἐνότης δὲν δύναται νὰ δημιουργηθῇ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας, ἐὰν εἰς αὐτὴν καὶ δι' αὐτῆς ἐποτελῆται ἡ ἐμπειρία ὡς διατεταγμένη ἐνότης τῶν δέδομένων τῶν αἰσθήσεων. Αὕτη δὲ ἡ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώνεται σαφέστερον, κατὰ τὸν Καντ, εἰς τὴν ἠθικότητα: ὁ ἄνθρωπος ὁ ὅποιος ἐνεργεῖ ἀποκλειστικῶς ἐκ καθήκοντος εἶναι ἀπηλλαγμένος ἀπὸ πάσης ὑποταγῆς εἰς

τῆς διανοίας. Ἡ καλαισθητικὴ καὶ τελολογικὴ κρίσις ἐκπληροῖ οὕτω τὴν ὑπέρβασιν τῆς ἀντιθέσεως κόσμου φαινομενικοῦ καὶ κόσμου νοουμένου, θέτουσα εἰς σχέσιν τὸν πρῶτον μὲ τὸν δεύτερον: καὶ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ἀκριβῶς ὅτι ὁ κόσμος νοούμενον, ἀποκαλυπτόμενος πνευματικῆς καθ' ὀλοκληρίαν φύσεως ἀποτελεῖ τὸν ἐσωτερικὸν σκοπὸν τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου, καὶ οὗτος ὁ τελευταῖος ἐμφανίζεται ὅτι ἐσχηματίσθη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῶν ἀξιῶν ἐκείνου. Οὕτω ὁ Καντ δὲν θεωρεῖ πλέον τὸν νοητὸν κόσμον, ὡς τι ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸν αἰσθητόν: ὁ νοητὸς κόσμος εἶναι αὐτὸς ὁ ἡμέτερος κόσμος θεωρούμενος μόνον ἀπὸ λογικῆς ἀπόψεως, *sub specie aeternitatis*, καὶ τὴν ἐννοίαν ταύτην τονίζει ὁ Καντ ἰδίᾳ εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς Κριτικῆς τῆς κρίσεως.

τὴν φύσιν καὶ ἀποδεικνύει τὴν ἀπόλυτον αὐτονομίαν του. Ἄλλ' εἰς τὸν Kant ὁ ἄνθρωπος, κατ' αὐτὴν τὴν πρᾶξιν κατὰ τὴν ὁποίαν ἀποδεικνύεται θριαμβευτής, εἴτε ὡς ἔννοια τῆς πρωτοτυπίας καὶ δημιουργικότητος τῆς σκέψεως εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας, εἴτε ὡς αὐτονομία εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἠθικότητος, εὐρίσκει τὸν περιορισμὸν του. Διττὸν περιορισμὸν. Πρῶτον ὑπάρχει ὁ δυῖσμός διανοίας καὶ αἰσθήσεως, μορφῆς α priori τῆς φυσικῆς διατάξεως, ἡ ὁποία εἶναι ἔργον τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦ αἰσθητοῦ περιεχομένου δεδομένου α posteriori: ταύτας τὰς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται, τὰ πράγματα ἐκ τῶν ὁποίων αὐταὶ προέρχονται ἀποτελοῦν ἀνυπερβλήτον ὄριον διὰ τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοσυνειδησίαν. Ἡ αὐτοσυνειδησία, ὡς πνευματικὴ ἐνέργεια, ἂν καὶ α priori, δὲν δύναται νὰ ἐνεργῇ κεχωρισμένως ἀπὸ τῆς αἰσθητικότητος, ἥτοι ἀπὸ τοῦ σώματος, καὶ ἐπομένως ἀπὸ τινος κόσμου πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ μὲ τὸν ὁποῖον ἡ αἰσθητικότης τὴν φέρει εἰς σχέσιν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἠθικότητα ἀναφαίνεται ὁ αὐτὸς δυῖσμός καὶ ἐπομένως ὁ αὐτὸς περιορισμός: ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος μὲ τὴν κατηγορικὴν προστακτικὴν δίδει τὴν α priori μορφήν, τὴν ὑπερβατικὴν ἀρχὴν τῆς καθολικότητος τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον τῆς βουλήσεως (ὁ συγκεκριμένος σκοπός) πρέπει νὰ ληφθῇ ἀπὸ τῆς αἰσθητικότητος.

Ἐπειτα δὲ ὑπάρχει καὶ δεύτερον ὄριον τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὄριον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ τινος θείας πραγματικότητος, ἀπὸ τινος καθαρᾶς πνευματικότητος τὴν ὁποίαν κατ' οὐδένα τρόπον καθορίζει ἡ αἰσθητικότης, τὸ ὁποῖον ἐπομένως ὑπερβαίνει τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας καὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον ὡς ὑποκείμενον ὑπερβατικῆς ἐνεργητικότητος, ἂν καὶ εἶναι ἡ βάθυτέρα ρίζα ταύτης τῆς ἐνεργητικότητος, ἡ πηγὴ ἐκεῖνου τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν ἀξίαν αὐτῆς. Εἶναι ὁ κόσμος τῆς πίστεως, ὁ ὁποῖος περιορίζει τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοσυνειδησίαν, ὡς λόγον διαμορφωτικὸν τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας.

Περὶ τὰ δύο ταῦτα ὄρια ἀντιπαλαίει ἡ μετὰ τὸν Kant διάνοσις μέχρι σήμερον Ὁ Kant ὡς πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι πέρα τούτων τῶν ὀρίων, ἐκηρύχθη ἀγνωστικός: τὸ νοούμενον κατ' αὐτόν, δὲν δύναται νὰ γνωσθῇ οὔτε ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται αἱ ἐντυπώσεις, οὔτε ὡς καθαρὰ πνευματικὴ πραγματικότης, ὡς κόσμος τῆς ἐλευθερίας,

τοῦ ὁποῖου ὁ ἄνθρωπος μετέχει ὡς λόγος, ἀλλ' ὁ ὁποῖος δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον. Ἄλλ' ἡ ἀγνοσία αὕτη εἶναι ἀντιφατική καὶ ἀστήρικτος θέσις: δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ἄγνωστον τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ὅταν βεβαιώνωμεν περὶ αὐτοῦ ὅτι ὑπάρχει καὶ εἶναι αἰτία τῶν ἡμετέρων αἰσθημάτων (ἂν καὶ ἡ βεβαίωσις αὕτη δὲν δύναται νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὴν καντιανὴν ἀρχὴν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι κατηγορίαι, ἐκφράζει σύνδεσιν μεταξὺ δεδομένων τῆς ἐμπειρίας, ἐνῶ ἐδῶ γίνεται χοῆσις αὐτῆς διὰ νὰ ἐκφράσῃ σύνδεσιν μεταξὺ τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπέκεινα ταύτης). Ὡς πρὸς δὲ τὴν θείαν πραγματικότητα, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι διαφεύγει αὕτη πᾶσαν γνῶσιν, ὅταν γνωρίζωμεν ὅτι ἡ βεβαίωσις αὐτῆς εἶναι στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν ἠθικὴν καὶ συναισθηματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου: θὰ πρόκηται νὰ ἐπεκτείνωμεν τὴν σφαιρὰν τῆς γνώσεως, οὕτως ὥστε νὰ δύναται νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτὴν καὶ ἐκείνη ἡ πραγματικότης ἢ ὁποῖα ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν ἡμετέραν ἠθικὴν ἐνεργητικότητα καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν συναισθηματικὴν ζωὴν.

Οὕτω ἡ καντιακὴ λογικὴ ἐπειδὴ εἶναι μόνον διαμορφωτικὴ καὶ ὄχι δημιουργικὴ, δὲν δύναται νὰ ἐξαλείψῃ πᾶν ὑπόλειμμα δυῖσμοῦ. Ἡ a priori σύνθεσις, ἡ ὑπὸ τοῦ Kant ἀνακαλυφθεῖσα, χάνει τὴν ἀξίαν της, ὅταν αἱ ἐνοποιοῦσαι τὴν ἐμπειρίαν ἀρχαί, αἱ μορφαί τῆς ἐποπτείας καὶ αἱ μορφαί τῆς διανοίας, γίνονται καθαρὰ ὑποκειμενικαὶ μορφαί, αἱ ὁποῖαι περιμένουν ab extra τὴν αἰσθητὴν ὕλην. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προϋποτίθεται γεγονός τι, δεδομένον τι διὰ τὴν ἐνοποιοῦσαν ἐνεργειαν: αὕτη δὲν εἶναι πλέον ἀπόλυτον ἐνεργεῖν καὶ ἡ ἐξήγησις ἀποτυγχάνει. Τὸ ἐξωτερικὸν δεδομένον, τὸ ἀντικείμενον, εἶναι τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον μένει ἐκτὸς τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος τὴν ὁποῖαν πιέζει καὶ περιορίζει. Ὁ Kant, δὲν ἐνόησε τὸ ἐνεργεῖν μάλιστα τὴν πρωταρχικὴν συνθετικὴν ἐνότητά του, τὴν συνείδησιν ὡς ἀνάπτυξιν. Διότι τὸ ἐνεργεῖν τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνάπτυξις εἶναι αὐτογένεσις καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην οὐδενὸς δεδομένου, ἀμέσου, προϋποτιθεμένου. Ἡ κατηγορία, ὡς ἐνοποίησις τοῦ πολλαπλοῦ τῆς ἐποπτείας, εἶναι ἐνοποιητικὴ ἐνεργητικότης, αὐθορμησία, ἀλλ' ὄχι παραγωγή, εἶναι ἀκόμη στοιχεῖον, δεδομένον τῆς ἀρχικῆς συνθετικῆς ἐνεργητικότητος καὶ τὸ πολλαπλοῦν τῆς ἐποπτείας δὲν εἶναι ἀκό-

μη παραγωγή τῆς ἀρχικῆς συνθετικῆς ἐνεργητικότητος, ἀλλ' εἶναι ἐξωτερικὸν δεδομένον πρὸς ἐνοποίησιν. Τὸ ἐνεργεῖν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐνεργεῖν, τὸ γινώσκειν δὲν εἶναι ἀκόμη δημιουργία, ἢ συνείδησις δὲν αὐτοτίθεται καὶ δὲν τίθεται (ἀντιτίθεται) ὡς ἄλλο τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, διὰ νὰ ἀναγνωρισθῇ αὐτοσυνειδησίᾳ Ὁ Kant δὲν εἶναι ἀκόμη Fichte. Ὁ Kant, λοιπὸν μὴ παρατηρήσας ὅτι εὑρεν εἰς τὴν a priori συνθετικὴν κρίσιν τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ κόσμος τῆς γνώσεως, ζητεῖ τὴν γένεσιν τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο ὄρων τῆς κρίσεως: τῆς ὕλης, ἐκείνης τῆς ὕλης ἢ ἡ ὁποία ἐκτὸς τῆς συνθέσεως εἶναι μηδέν. Καὶ τὴν γένεσιν τῆς ὕλης τοῦ γινώσκειν ὁ Kant, θέλει νὰ εὔρη εἰς τὴν ὕλην καθ' ἑαυτήν, ἤτοι εἰς τι ἀφηρημένον τὸ ὁποῖον μεταβάλλει οὗτος εἰς συγκεκριμένον καὶ θέτει ὡς βᾶσιν τοῦ συγκεκριμένου τὸ ὁποῖον ἀνεκάλυψεν. Οὕτω ὁ Kant μεταβαίνων ἐκ τῆς θέσεως τοῦ κριτικοῦ προβλήματος εἰς τὴν λύσιν του, περιπίπτει εἰς ἀντίφασιν. Ἀφ' ἐνὸς θεωρεῖ ὡς ἀρχὴν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον ὅμως, ὡς τοιοῦτον δὲν συλλαμβάνεται ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἀλλὰ προκαλεῖ μόνον διὰ μέσου τῶν ἐποπτικῶν μορφῶν, τὴν φαινομενικὴν γνώσιν. Ὁ κριτικὸς λόγος σημειώνει οὕτω τὰ ὅρια τῆς γνώσεως καταδικάζων συγχρόνως καὶ τὸν μεταφυσικὸν λόγον, ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ φθάσῃ ποτὲ ἐκεῖνο τὸ εἶναι καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον ὄφειλε τὰ συλλάβῃ διὰ νὰ κατασκευάσῃ τὴν μεταφυσικὴν. Ἐξ ἄλλου, αὐτὸς ὁ Kant λέγει, ὅτι ἐνεργὸς ἀρχὴ τοῦ γινώσκειν εἶναι αὐτὸ τὸ γινώσκον, τὸ ὁποῖον μακρὰν ἀπὸ τοῦ νὰ καθορίζεται ὑπὸ τινος πράγματος καθ' ἑαυτό τὸ ὁποῖον ἴμεναι ξένον εἰς αὐτό, μὲ τοῦτο τὸ γινώσκειν του δίδει τοὺς ἰδίους του νόμους εἰς τὸ εἶναι. Τοῦτο εἶναι τὸ καντιακὸν a priori, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ καθαρὸς λόγος κατασκευάζει τὴν ἐπιστήμην, ὡς ἀπόλυτον γνώσιν: ὁ περιορισμὸς, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἴδιον τῆς ἐμπειρίας ὡς τοιαύτης, δὲν δύναται νὰ ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην. Οὕτω ὁ κριτικὸς λόγος ἀναγνωρίζων ἑαυτὸν ὡς ἀπόλυτον, θέτει ἑαυτὸν ὡς μεταφυσικὸν λόγον. Ὅθεν, ἐξ ἐνὸς μέρους, περιορισμὸς τῆς γνώσεως καὶ ἀποκλεισμὸς τῆς μεταφυσικῆς: ἐξ ἄλλου τὸ ἀπόλυτον τῆς γνώσεως καὶ ἐπομένως παραδοχὴ τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ θεωρητικῶς σπουδαιότερα ἀνάπτυξις εἶναι ἢ τοῦ δευτέρου ὄρου τῆς ἀντιφατικῆς καντιανῆς λύσεως ἢτοι ἢ ἀνάπτυξις τοῦ ἀπολύτου

τῆς γνώσεως. Ἡ θεωρητικῶς σπουδαιότερα δηλαδή ἀνάπτυξις τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἐκείνη ἢ ὁποία θέλουσα νὰ βλέπη βαθύτερον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ προσεπάθησε νὰ τὸ λύσῃ ὑπὸ ἰδανιστικὴν ἐκδοχὴν: ἤτοι νὰ καταστήσῃ ἀληθῶς καθαρὸν τὸν λόγον ἀπὸ πάσης προϋποθέσεως τὸ ὁποῖον ὁ Kant δὲν κατῴρθωσε· τοῦτο δὲ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ὑψωθῇ τὸ ὑποκείμενον ἀπὸ πεπερασμένου εἰς ἄπειρον. Τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ ἀμέσως ἐτέθη κατὰ μέρος ὡς ὑπόλειμμα τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς προφανῶς ἀσυμβίβαστον μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Kant ἀνακαλυφθεῖσαν ἔννοιαν τῆς δημιουργοῦ ἐνεργητικότητος τῆς νοήσεως (1). Ὁ ἰδανισμὸς ἦρεν ἐκ τοῦ μέσου τὸ ὄριον δεχόμενος τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ ἄπειρον τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοσυνειδησίας: δὲν ὑπάρχει ἄλλη πραγματικότης ἢ τὸ ἐγὼ καὶ ἐν τῷ ἐγῶ καὶ διὰ τὸ ἐγῶ. Δὲν δύναται νὰ γίνῃ δεκτὸν ἀπόλυτόν τι ὄριον διὰ τὴν σκέψιν, ἐπειδὴ τοῦτο, μὲ τὴν πρᾶξιν μὲ τὴν ὁποῖαν ἡ σκέψις τὸ γινώσκει καὶ δι' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ γινώσκει ὡς τοιοῦτον, ἔχει ἤδη ὑπερπηδήσει· καθ' ἣν στιγμὴν προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τοιοῦτον τι ὄριον, διὰ νὰ σαφηνίσῃ τὴν φύσιν ἐκείνης τῆς πραγματικότητος ἢ ὁποία εἶναι τεθειμένη ἐκεῖθεν τούτου, κατήργησεν αὐτὸ τὸ ὄριον καὶ ἔδειξεν ὅτι γνωρίζει τὴν πραγματικότητα τὴν ὁποῖαν ἐκήρυττεν ἀπρόσιτον εἰς τὴν σκέψιν. Πᾶν ὄριον τὸ ὁποῖον ἡ σκέψις συναντᾷ, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἢ ὄριον τεθειμένον ὑπ' αὐτῆς τῆς σκέψεως ἐντὸς αὐτῆς τῆς ἰδίας· εἶναι δὲ ἀνάγκη διὰ τὴν σκέψιν νὰ ὀρίζῃ, νὰ ἀποχωρίζῃ τὸ περιεχόμενόν της, διὰ νὰ δύναται νὰ σκέπτεται συγκεκριμένως. Ἡ σκέψις ὀρίζει τὸ ἀπεριόριστόν της διὰ νὰ δύναται ἀκριβῶς νὰ ὑπερβαίῃ πάντοτε ταῦτα τὰ ὄρια καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ ὅλον ἐν περισσότερον τὸν κύκλον της. Τὸ ἄπειρον τὸ ὁποῖον ὀρίζεται διὰ νὰ βεβαιώσῃ τὸ ἀπεριόριστόν του, εἶναι ὁ διαλεκτικὸς ρυθμὸς τῆς σκέψεως ὁ καθορίζων τὴν ἀνάπτυξίν της. Οὕτω εἰς ταύτην τὴν ἄπειρον

1). «Ἀπὸ τοῦ Σολομώντος Maimon, ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Nicolai Hartmann, οἱ ἰδανισταὶ ἀνέλυσαν τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ λεπτομερῶς (πρὸ παντὸς ὁ Fichte καὶ ὁ "Εγγελοσ, ὄχι ὀλίγον καὶ πολλοὶ ἐκ τοῦ Νεοκαντιανισμοῦ) καὶ συνήγαγον τὸ μόνον δυνατόν συμπέρασμα τοῦ νὰ ἄρουν παντελῶς ἐκ τοῦ μέσου τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ ὡς τι παράλογον, ὡς τι μὴ — πρᾶγμα». (Nicolai Hartmann, Diesseits von Idealismus und Realismus, ἐν «Kantstudien», 1924 σελ. 190.

κίνησιν, ἀφ' ἑνὸς ἢ σκέψις ἀποδεικνύεται ὡς ἡ ἀπόλυτος καθολικὴ Ὑποκειμενικότης, ἡ ὁποία ὑφαίνει τὸ νῆμα τοῦ σύμπαντος, εἶναι αὐτὴ ἡ ἰδία Θεός, ἀποβάλλουσα πᾶν ὑπόλειμμα ὑπερβατοῦ. Ἐξ ἄλλου δὲ τὸ περιεχόμενον τῆς γνώσεως ἐγεννήθη ἐκ τῆς κινήσεως τῆς σκέψεως, μὴ λαμβανόμενον ἔξωθεν, ἐκ τοῦ προϋποτιθεμένου πράγματος καθ' ἑαυτό. Διὰ τῆς παραμερίσεως τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό ὁ ἰδανισμὸς ἐξαλείφει τὸν καντιακὸν δυϊσμὸν *a priori* καὶ *a posteriori*, ἀνάγει τὸ ἐμπειρικὸν εἰς μορφὰς τῆς ἰδανικῆς ἀναπτύξεως τῆς καθαρᾶς σκέψεως. Τὸ γινώσκον ὑποκείμενον δὲν εἶναι πλέον μόνον τὸ τακτοποιοῦν κέντρον τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ ἐπιστητοῦ κόσμου. Τὸ ἐγώ, ὡς δημιουργικὴ ἐνεργητικότητα, τοῦ σύμπαντος καὶ κατὰ τὴν τυπικὴν του ὄψιν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον του, εἶναι τὸ νοούμενον, ἀλλ' ἡ πραγματικότης αὐτοῦ ταυτίζεται μὲ τὴν πραγματικότητα αὐτοῦ τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, κατὰ τὴν ἐργασίαν δὲ τῆς διαμορφώσεως τούτου τὸ ἐγὼ πραγματοποιεῖ ἑαυτό. Ἡ πραγματικότης εἶναι διαλεκτικὴ ἀνάπτυξις, εἶναι ἱστορία, καὶ εἰς ταύτην τὴν ἐργασίαν πραγματοποιοῦνται κατὰ τρόπον συσχετικὸν Ὑποκείμενον καὶ Ἀντικείμενον, Σκέψις καὶ Εἶναι, Θεὸς καὶ κόσμος. Ταῦτα εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα στοιχεῖα εἰς τὸν γερμανικὸν ἰδανισμὸν τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ αἰῶνος, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖται ἰδιαίτερώς ὑπὸ τῆς Τριάδος Fichte, Schelling, Hegel.

H A M A N N

Ἄλλὰ καὶ προτοῦ ἀκόμη θεωρηθῆ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό ὡς τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας σύγχρονοι τινες τοῦ Kant ἤδη ἔψεξαν τὸν τυπικὸν ὀρθολογισμὸν του, τὴν ὑπερβολικὴν τάσιν του εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ τὴν μικρὰν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἀπέδιδεν οὗτος εἰς τὴν ἱστορίαν. Διαγράφονται ἤδη οὕτως αἱ κυριώτεραι ἀπαιτήσεις τοῦ μετέπειτα ἰδανιστικοῦ πνεύματος. Οὕτως ὁ συμπολίτης τοῦ Kant καὶ εὐσεβειοκράτης (Pietist) Ἰωάννης Hamann (1730—1788) θεωρεῖ τὸν ὀρθολογισμὸν τοῦ Kant ἐμπόδιον διὰ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν ἣτοι τὴν φυσικὴν ἐκείνην πεποίθησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ πράγματα τὰ ἴποια δὲν δύνανται μὲν νὰ ἀποδειχθοῦν

αλλά και τὰ ὅποια εἶναι τοιαῦτα ὥστε νὰ μὴ ἔχουν ἀνάγκη ἀποδείξεως, καὶ τονίζει τὴν σπουδαιότητα τοῦ συναισθήματος ἔναντι τῆς ψυχρᾶς καὶ ἀντικειμενικῆς μεθόδου τοῦ λόγου. Αὕτη λέγει ὁ Hamann, εἶναι βλαβερὰ καὶ ἀντίθετος πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως ὅπως καὶ πρὸς τὴν ἐσωτερικότητα τῆς συνειδήσεως, ὅπου αἴσθημα καὶ διάνοια εἶναι ἠνωμένα καὶ ὄχι κεχωρισμένα ὅπως ἀξιοῖ ὁ Kant. Ἐμφανίζεται οὕτως ἡ σπουδαιότης τῆς ἀρχῆς *coincidentiae oppositorum* τοῦ Cusanus καὶ τοῦ Bruno, τὴν ὅποιαν ὁ Hamann ἐπανειλημμένως ἐξυμνεῖ ὡς ὑψίστην σκέψιν. Κατὰ ταῦτα πάσας τὰς ἀντιθέσεις ἐντὸς τῶν ὁποίων συνήθως κινεῖται ἡ ἀφρημένη σκέψις ἀρνεῖται ὁ Hamann· δὲν θέλει νὰ παραδεχθῆ τὴν ἀντίθεσιν θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου, διότι τὸ πᾶν εἶναι θεῖον καὶ τὸ πᾶν εἶναι ἀνθρώπινον, *omnia divina et humana omnia* ἦτοι πᾶν θεῖον ἀνθρώπινον καὶ πᾶν ἀνθρώπινον θεῖον ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Lavater. (Rosenkreuz. S. W. W. IV σελ. 23. Wolken, W W. II σελ. 81). Πρὸς τούτοις οὐδεμία ἀντίθεσις ὑπάρχει φύσεως καὶ ἱστορίας, ἡ φύσεως καὶ λόγου, ὅπως καὶ λόγου καὶ ἀποκαλύψεως· ταῦτα συμφωνοῦν καὶ εἶναι ἓν (Bibl. Betr. W W. I σελ. 54). Ὁ καντιανὸς χωρισμὸς αἰσθητικότητος καὶ διανοίας εἶναι κατὰ τὸν Hamann ἀδικαιολόγητος διχοτομία, ἡ ὅποια καταστρέφει τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν (Metakritik. W W, VII σελ. 10). Ἀμφότεροι οὗτοι οἱ κορμοὶ τῆς γνώσεως ἄνευ τῆς κοινῆς ρίζης τῶν κατ' ἀνάγκη θὰ ἀποξηρανθοῦν. Τὸν δὲ χωρισμὸν μορφῆς καὶ ὕλης καλεῖ ὁ Hamann τὸ πρῶτον ψεῦδος τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας (Metakritik. W W. VII σελ. 15). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ἡμετέρας γνωστικὰς δυνατότητας εἶναι ἐπαρκῆς κατὰ τὸν Hamann ἡ θεωρία τοῦ Hume περὶ τῆς ἡμετέρας πίστεως (belief) εἰς τὴν ἀλληλουχίαν τῶν φαινομένων· ἡ πίστις αὕτη δύναται κάλλιστα νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ὑποτιθεμένην αἰτιότητα τῶν ἐπιστημῶν. Δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἡ γνώσις τὸ κίνητρον τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργητικότητος οὐδὲ ὁ σκοπὸς τῆς, ἀλλ' ἡ ἐσωτερικὴ ἔμπνευσις τὴν ὅποιαν ὁ Hamann ἠρέσκετο νὰ παραβάλλῃ πρὸς τὸ σωκρατικὸν δαιμόνιον. Οὕτως εἰς τὸν Hamann φίλον καὶ, κατὰ τὸν ἴδιόν του τρόπον, θαυμαστήν τοῦ Kant, ὀφείλεται ἡ τιμὴ ὅτι ἐτόνισε τὴν σπουδαιότητα τῆς συνθέσεως καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν βαθεῖαν ἀλήθειαν ἡ ὅποια ἔγινε τὸ θεμέλιον τῶν θεωριῶν τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ ἰδανισμοῦ (Idealismus), ἦτοι τὴν ἀνάγκη νὰ μὴ μελ-

νωμεν εἰς τὸν καντιακὸν δυῖσμόν· καὶ ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Hamann ἐπεκράτησε κατὰ τὴν μετὰ τὸν Kant ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως ἀλλὰ κατὰ διάφορον ὄλως τρόπον ἐκεῖνου τὸν ὁποῖον ἐσκέφθη ὁ Hamann. Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος δυῖσμός τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας δὲν προῆλθεν ἔκ τινος ὑποτιθεμένης ὑπερβολικῆς τάσεως εἰς ἀνάλυσιν ἢ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὴν Κριτικὴν, ἀλλ' εἶναι ἀποκλειστικῶς πραγματικοκρατικὸν ὑπόλειμμα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ὑπερνήκησῃ ἡ καντιανὴ φιλοσοφία, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀκόμη ἰδανισμός. Ἐν τούτοις, εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερα σπουδαιότης ἢ ὁποία ἐδόθη εἰς τὴν λογικὴν (ἢ ὁποία ἀπὸ κανονικῆς γίνεται μὲ τὸν "Ἐγελον συστατικῆ) ἢ ὁποία ἠδυνήθη νὰ ἀναλύσῃ τοῦτο τὸ ὑπόλειμμα τοῦ δυῖσμοῦ τὸ ὁποῖον ὁ Hamann ἐπίστευεν ὅτι εὔρεν εἰς τὸν Kant ὡς ἀποτελεσματῆς τῆς ὑπερβολικῆς σπουδαιότητος τὴν ὁποίαν ὁ τελευταῖος ἔδιδεν εἰς τὴν λογικὴν ἔρευναν ἐν σχέσει πρὸς τὴν συναισθηματικὴν κατανόησιν. Εἶναι δὲ ἀκόμη περισσότερο παράξενον νὰ βλέπη τις πῶς ὁ Hamann προοιωνίζεται ἐνότητα τοῦ πραγματικοῦ, ἢ ὁποία οὐδὲν ἔχει ἐν ἑαυτῇ ἐκ τῆς ἀκαταδάμαστου βουλήσεως τοῦ ἐνεργεῖν καὶ δημιουργεῖν, ὅπως εἶναι εἰς τὸν Fichte, ἀλλὰ μᾶλλον κατὰ τὴν συνέχειαν τῆς αἰτιότητος ὅπως εἶχεν ὑποστηρίξει ὁ μᾶλλον ὀρθολογιστῆς πάντων τῶν φιλοσόφων: Leibniz.

HERDER

Ἄνάλογον θέσιν, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν κριτικὴν τῆς καντιακῆς φιλοσοφίας, λαμβάνει καὶ ὁ Gottfried Herder (1744—1803) ἐν «Διάνοια καὶ λόγος, Μετακριτικὴ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου» (1). Ὡς εἶναι γνωστὸν ὁ Herder τονίζει μᾶλλον τὴν σημασίαν τοῦ ἄλλου προβλήματος, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησε μεγίστην σπουδαιότητα εἰς τὸν μετακαντιακὸν ἰδανισμόν, δηλαδὴ τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορίας καὶ τὸ ὁποῖον ἡ

(1) Ὁ Herder ἦτο θαυμαστής τοῦ Hamann τούτου δὲ ἡ ἐπίδρασις συνετέλεσεν ὥστε νὰ ἐξασθενήσῃ ὁ ἀρχικὸς ἐνθουσιασμός τὸν ὁποῖον εἶχεν ὁ Herder πρὸς τὸν Kant, εἰς τὰ μαθήματα τοῦ ὁποίου ἐσύχναζεν ὁ Herder. Οὗτος εἰς τὸ φιλολογικὸν πεδῖον ὑπῆρξεν εὐτυχέστερος τοῦ Hamann καὶ ἡ κριτικὴ ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Herder ἤσκησεν ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τὸν Goethe, ὅπως δέχεται ὁ τελευταῖος ἐν τῇ Αὐτοβιογραφίᾳ.

κριτική φιλοσοφία είχε παραμελήσει. Και ο Kant και ο Herder ὀρμῶνται ἐκ τοῦ Rousseau, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ἀπομακρύνονται ἀπ' αὐτοῦ καὶ ριζικῶς δίστανται μεταξύ των. Ὁ Kant δὲν πιστεύει ὅπως ὁ Rousseau εἰς τὴν ἀρχικὴν εἰδυλλιακὴν κατάστασιν, τὴν ὁποῖαν θεωρεῖ ὡς κατάστασιν ἀθωότητος τὴν ὁποῖαν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ὡς ἄνευ ἠθικῆς, ὡς κατωτέραν τῆς καταστάσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὅπως δεχόμεθα εἰς τὰ ζῶα· οὐδὲ πιστεύει, μὲ τὸν Herder, εἰς τὴν προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν βαθμιαίαν τελειοποίησιν τῆς ἀνθρωπότητος ('). Ὁ ἄνθρωπος βεβαίως δημιουργεῖ τὴν τύχην του διὰ μέσου τῆς ἱστορίας, διαφόρως τῶν ἄλλων ὄντων, τῶν ὁποῖων ἡ τελειοποίησις ἐπιτελεῖται ὑπὸ τῆς φύσεως· ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος, ἂν καὶ κοινωνικός, εἶναι συγχρόνως καὶ ὅσον δύναται τις νὰ φαντασθῇ περισσότερον ἀντικοινωνικός, ἐπειδὴ ἡ ἀχαλίνωτός του ἐπιθυμία πλούτου καὶ τιμῶν τὸν καθιστᾷ ἐχθρὸν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων εἰς τοὺς ὁποίους μοιραίως βλέπει ἀνταγωνιστάς. Ἐκ ταύτης δὲ τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων πηγάζει ἡ δυνατότης (ἀκριβῶς ὡς ἱστορία, ὡς δημιουργία τῆς ἰδίας του τύχης) καὶ ἡ ἀναγκαιότης τοῦ κράτους. Ἀλλὰ γνωρίζομεν ἤδη ὅχι μόνον ἐκ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποτὲ δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ γίνῃ ἄνθρωπος καθ' ἑαυτόν, δηλαδὴ καθαρὸς λόγος. Ἐμφανίζεται λοιπὸν ἐκ νέου εἰς τὴν καντιακὴν φιλοσοφίαν, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ κράτους, ἡ σαφὴς διάκρισις τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου τοῦ εἶναι καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ δεόν (ὀφείλῃν) εἶναι, ἡ ὁποία ἀνωτέρω ἐθεωρήθη ὡς τὸ βαθύτερον καὶ πλουσιώτερον ζήτημα τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κριτικῆς τοῦ Hamann. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς φαίνεται τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τοῦ Hamann καὶ τοῦ Herder ἐν σχέσει πρὸς τὴν Κριτικὴν κατὰ τῆς καντιακῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ ἡ ἐξάλειψις τοῦ τοιούτου δυΐσμοῦ. Ἐὰν ἤρετο ἡ ριζικὴ αὕτη διάκρισις, φυσικὸν ἦτο νὰ ἐμφανίζετο ἡ ἱστορία εἰς τὸν Herder ὡς πραγματικὴ τελειοποίησις τῆς ἀνθρωπότη-

1) Πρβ. τὸ ἄρθρον τοῦ Kant, Ἰδέα διὰ καθολικὴν ἱστορίαν μὲ κοσμοπολιτικὰς προθέσεις, δημοσιευθὴν κατὰ τὸ 1784 εἰς τι περιοδικὸν τοῦ Βερολίνου καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν ἰδεῶν τοῦ Herder περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας δημοσιευθέντα τὸ ἐπόμενον ἔτος.

τος καὶ ἐπομένως ὡς συγκεκριμένη δυνατότης πραγματοποιήσεως τοῦ ἰδανικοῦ τῆς. Αὕτη δὲ ἡ ἄρσις τῆς μὴ δυναμένης νὰ πληρωθῆ ποιητικῆς διακρίσεως αἰσθητικότητος καὶ λογικότητος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν διεξάγεται οὐδὲ ὑπὸ τοῦ Herder μὲ αὐστηράν λογικὴν μέθοδον, οὐδὲ γίνεται ἐκ λογικῆς ἀπαιτήσεως τῆς ἐνοποιήσεως τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Herder καὶ ὑπὸ τοῦ Hamann γίνεται ἐξ ἐλατηρίων καθαρῶς θρησκευτικῶν — καλαισθητικῶν πρὸς ἕξαρσιν τῆς αἰσθητικότητος: μόνον διὰ μέσου τοῦ συναισθήματος οὗτοι ἐσκέπτοντο ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ φθάσουν εἰς θρησκευτικὴν ἐποπτεῖαν τῆς ζωῆς, καὶ μόνον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αἰσθητικότητος ἔβλεπον τὸν πρῶτον ὄρον τῆς τέχνης.

J A C O B I

Μετὰ βαθυτέρου θρησκευτικοῦ τόνου καὶ μετὰ διαφόρου κριτικοῦ πνεύματος λαμβάνει ἀνάλογον θέσιν ἔναντι τῆς καντιακῆς φιλοσοφίας ὁ φίλος τοῦ Goethe Friedrich Heinrich Jakobi (1743 - 1819) (1). Διὰ ταύτην δὲ τὴν μεγαλυτέραν κριτικὴν του βαθύτητα ὁ Jakobi δύναται νὰ θεωρηθῆ (ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ὁ Schiller) ὁ μεγαλύτερος ἐκ τῶν συγχρόνων τοῦ Kant οἱ ὁποῖοι εἶδον τὸ βαρύτερον ἄτοπον τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ ὅτι αὕτη δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν. Ὅπως ὁ Herder καὶ ὁ Hamann οὕτω καὶ ὁ Jakobi θέλει νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὰ δικαιώματα τῆς αἰσθητικότητος κατὰ τῆς λατρείας τοῦ λόγου· ἀλλὰ

1). Ὁ Jakobi ἀπέκτησε φήμην διὰ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1785 δημοσιευθεισῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν Moses Mendelssohn περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σπινόζα «über die Lehre des Spinoza in Briefen an Mendelssohn» αἱ ὁποῖαι ἔσχον μεγάλην ἀπήχησιν καὶ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν τῶν ἀξίων καὶ διὰ τὴν διαμάχην ἣ ὁποία προεκλήθη μὲ αὐτὸν καὶ τὸν Mendelssohn περὶ τῆς οὐσίας τῆς φιλοσοφίας, τοῦ Σπινοζισμοῦ καὶ τῆς ἐνδομύχου πίστεως εἰς τὸν Σπινοζισμόν τοῦ Lessing ἀποθανόντος πρὸ ὀλίγων ἐτῶν (1781): εἰς ταύτην δὲ τὴν πολεμικὴν ἠναγκάσθη νὰ λάβῃ μέρος καὶ ὁ Kant διὰ τινῶν Παρατηρήσεων (1786) ἀποσταλθεισῶν εἰς τὸν μαθητὴν J. H. Jacob διὰ τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν τῶν Morgenstunden τοῦ Mendelssohn «Einige Bemerkungen zu Ludwig H. Jacobs Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden» καὶ διὰ τοῦ ἔργου «Was heisst: sich im Denken orientieren?» (1786).

πολύ καλύτερον τῶν ἄλλων οὗτος θέτει φιλοσοφικῶς τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὑποστηρίζων ὅτι πᾶσα θεωρητικὴ φιλοσοφία στηριζομένη ἐπὶ ἀποδείξεων καὶ ἀναπτυσσομένη κατὰ τρόπον ἀκόλουθον ἀκόμη καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Leibniz φέρει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σπινόζα⁽¹⁾, τὸν ὁποῖον ὁ Jakobi ἔκρινε πολὺ κακῶς ψέγων αὐτοῦ τὴν ἔλλειψιν ἀληθοῦς θρησκευτικότητος. Κατὰ τὸν Jakobi δηλαδὴ ἡ ὁδὸς τῆς ἀποδείξεως ὄχι μόνον δὲν δύναται νὰ φέρῃ εἰς τὸ ὑπεραισθητόν, ἀλλὰ καὶ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τούτου· διότι πᾶσα ἀπόδειξις στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος, ἀλλ' ἐπειδὴ αὕτη, ὅπως ἡ παρατήρησις ἐπὶ τῆς μαθηματικῆς ἀποδείξεως κάλλιστα δεικνύει, καταλήγει εἰς τὴν πρότασιν *totum parte prius est*, καὶ μετὰξὺ λόγου καὶ ἀκολουθίας λαμβάνει χώραν συγχρονισμόν, ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι διὰ τῆς ἀποδείξεως κατὰ τὴν ἡμετέραν παρατήρησιν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ κόσμου δυνάμεθα νὰ ἔλθωμεν μόνον εἰς τι σύμπαν ὡς τὴν αἰτίαν τούτων τῶν μερῶν. Διὰ τοῦτο τὸ ἓν καὶ τὸ πᾶν τοῦ Σπινόζα εἶναι ὁ σκοπὸς πάσης ἀποδείξεως⁽²⁾. Ἐπειδὴ κατὰ τὸν Jakobi (ὅπως ἤδη καὶ κατὰ τὸν Wolf) ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος συμπίπτει μὲ τὴν ταυτότητα, ταύτην τὴν σκέψιν ὁ Jakobi ἐκφράζει ἀκόμη καὶ κατ' ἄλλον τρόπον: ἡ ἀποδεικνύουσα σκέψις συνδέει τῶρα κατὰ

1) «Übrigens Kenne ich kein Lehrgebäude das so sehr als das Leibnizische, mit dem Spinozismus übereinkäme» (Briefe. 1819 σελ. 65).

2) «Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξηγηθῇ καὶ νὰ ἀποδειχθῇ· οὐδὲν ἄλλο ἐκφράζει, ἢ τὸ *totum parte prius esse necesse est* τοῦ Ἀριστοτέλους· καὶ τοῦτο τὸ *totum parte prius esse necesse est* σημαίνει κατὰ ταύτην τὴν σχέσιν, πάλιν οὐδὲν ἄλλο ἢ *idem* εἶναι *idem*. Αἱ τρεῖς εὐθεῖαι. αἱ ὁποῖαι περικλείουν χώρον τινα, εἶναι ἡ αἰτία, *principium essendi, compositionis*, τῶν εἰς τι τρίγωνον ὑπαρχουσῶν τριῶν γωνιῶν. Τὸ τρίγωνον ὅμως δὲν ὑπάρχει πρὸ τῶν τριῶν γωνιῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ τρίγωνον καὶ αἱ γωνίαι ὑπάρχουν συγχρόνως κατὰ τὴν αὐτὴν ἀδιαίρετον στιγμὴν. Οὕτω δὲ συμβαίνει πανταχοῦ, ὅπου ἀντιλαμβανόμεθα τὴν σύνδεσιν λόγου καὶ ἀκολουθίας· ἔχομεν συνείδησιν τοῦ πολλαπλοῦ μόνον διὰ τινος παραστάσεως. Ἄλλ' ἐπειδὴ τοῦτο συμβαίνει διαδοχικῶς, καὶ παρέρχεται ὀρισμένος πρὸς τοῦτο χρόνος, συγχέομεν τοῦτο τὸ γίνεσθαι ἐννοίας τινὸς πρὸς τὸ γίνεσθαι αὐτῶν τῶν πραγμάτων, καὶ νομίζομεν ὅτι δυνάμεθα οὕτω νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν πραγματικὴν ἀκολουθίαν τῶν πραγμάτων, ὅπως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἰδεατὴ ἀκολουθία τῶν προσδιορισμῶν τῶν ἡμετέρων ἐννοιῶν ἐκ τῆς ἀναγκῆς συνδέσεως

τόν νόμον τῆς ταυτότητος ἦτοι συνδέει τὰ αὐτά. Δυνάμεθα δηλαδή νά ἀποδείξωμεν μόνον πράγματα τὰ αὐτά, καθ' ὅσον πᾶσα ἀπόδειξις εἶναι πρόοδος ἐντὸς προτάσεων τῶν αὐτῶν. Ἐπομένως κατὰ τὴν πρότασιν τῆς ταυτότητος δυνάμεθα νά ἔλθωμεν ἀπὸ τινος ἐξηρητημένου πάντοτε μόνον εἰς ἐξηρητημένον καὶ ὄχι εἰς ἀνεξάρτητον· ὡς ἐκ τούτου ὁ οὐδέποτε ἐξερχόμεθα διὰ τῆς ἡμετέρας ἀποδεικνυούσης σκέψεως ἐκ τοῦ κύκλου τῆς φυσικῆς συνδέσεως καὶ τοῦ μηχανισμοῦ. (C Briefe an Mendelssohn, Beilage VII, Bd. IV, 2). Τὸ αἷτημα τῆς αἰτιότητος πρέπει νά εἶναι: οὐδέν τὸ ἀνεξάρτητον ὑπάρχει. Ἡ ἐπιστήμη, λέγει ὁ Jakobī, δύναται νά γνωρίσῃ μόνον ὅ,τι δύναται νά ἀποδειχθῇ· διότι ἀποδεικνύειν σημαίνει παράγειν πράγμα τι ἐκ τινος ἄλλου, καὶ δύναται νά ἀποδειχθῇ μόνον ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον εἶναι ἐξηρητημένον. Ἐάν δὲ ὀνομάζωμεν γνῶσιν μόνον τὴν δι' ἀποδείξεως κτηθεῖσαν πεποιθήσιν, τότε ἔπεται ὅτι ἡ ἀπόπειρα εἰς τὸ νά γνωρίσωμεν τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ μεταβάλλει τὸ ὑπερφυσικόν εἰς φυσικόν· διότι ἀποδεικνύειν τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ θά ἐσήμαινε δεικνύειν αἷτιαν τινὰ τούτου, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Θεὸς θά ἐγένετο ἐξηρητημένον ὄν (1). Διὰ τοῦ-

αὐτῶν εἰς τινὰ παράστασιν. Παραστήσατε κύκλον τινὰ καὶ ἀνυψώσατε τὴν παράστασιν ταύτην εἰς σαφῆ ἔννοιαν. Ἐάν ἡ ἔννοια εἶναι ἀκριβῶς ὠρισμένη καὶ οὐδέν ἐπρουσιῶδες περιέχει, θά ἔχη οὕτω τὸ ὅλον, τὸ ὅποῖον παριστάνετε, ἰδεατὴν τινὰ ἐνότητα· καὶ πάντα τὰ μέρη, συνδεδεμένα ἀναγκαίως πρὸς ἄλληλα, θά προέλθουν ἐκ ταύτης τῆς ἐνότητος. Ὅταν δὲ ὀμιλῶμεν περὶ ἀναγκείας τινὸς συνδέσεως τοῦ διαδοχικοῦ καὶ νομίζωμεν ὅτι παριστάνομεν τὸ συνδέον ἐν τῷ χρόνῳ, οὐδέποτε ἔχομεν ἄλλο τι ἀληθῶς εἰς τὴν σκέψιν, ἢ ἀκριβῶς τοιαύτην σχέσιν, ὅπως ἡ σχέσις εἰς τὸν κύκλον· σχέσις, ὅπου πάντα τὰ μέρη πραγματικῶς εἶναι ἤδη ἠνωμένα εἰς τὸ ὅλον καὶ ὑπάρχουν συγχρόνως. Τὴν διαδοχὴν, τὸ ἀντικειμενικὸν γίνεσθαι ἀφήνομεν, ὡς ἐάν τοῦτο νοῆται ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅπως τοῦτο αἰσθητικῶς ἀφ' ἑαυτοῦ παριστάνεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν· διότι τοῦτο ἀκριβῶς, δηλαδή τὸ (συνδέον) μεσάζον τοῦ δεδομένου, ὁ λόγος τοῦ συμβαίνειν, τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χρόνου, συντόμως τὸ *principium generationis*, εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον κυρίως ἔπρεπε νά ἐξηγηθῇ». (Jakobis Werke 1815 Bd II σελ. 193).

1) «Διότι ἐάν πᾶν ὅ,τι κατὰ τινὰ εἰς ἡμᾶς καταληπτὸν τρόπον ὀφείλῃ νά παραχθῇ καὶ νά ὑπάρχη, εἶναι ἀνάγκη νά παραχθῇ καὶ νά ὑπάρχη κατὰ ἐξηρητημένον τρόπον· οὕτω ἐφ' ὅσον ἐννοοῦμεν μένομεν εἰς τινὰ ἄλυσιν ἐξηρητημένων ὄρων. Ὅπου ἡ ἄλυσις αὕτη παύει, ἐκεῖ παύομεν καὶ νά ἐννοῶμεν, καὶ ἐκεῖ παύει καὶ ἡ συνάφεια τὴν ὁποίαν καλοῦμεν φύσιν. Ἡ ἔννοια τῆς δυνατότητος τῆς ὑπάρξεως τῆς φύσεως, θά ἦτο ἐπομένως ἡ ἔννοια ἀπολύτου τινὸς ἀρχῆς ἢ γενέσεως τῆς φύ-

το κατ' ανάγκην ἢ ὁδὸς πάσης ἀποδείξεως φέρει εἰς τὸν Σπινοζισμόν, εἰς τὸ δόγμα τῆς εἰμαρμένης («Jeder Weg der Demonstration geht in den Fatalismus aus»), εἰς τὴν ἀθεΐαν. Καὶ ὁ Σπινοζισμὸς εἶναι κατὰ τὸν Jakobi τυπικὸν αὐστηρὸν παράδειγμα τῆς νοησιοκρατικῆς φιλοσοφίας, ἢ ὁποῖα ὑποκάτω καὶ ὡς θεμέλιον τῆς ἀποδείξεως τῆς πιστεύει ὅτι δύναται νὰ μὴ δεχθῆ μάλιστ' ὅτι δὲν πρέπει νὰ δεχθῆ τίποτε τὸ μὴ ἀποδεικνύμενον. Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Σπινόζα δηλαδὴ εἶναι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Jakobi τὸ μόνον συνηρημένον σύστημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἐννοεῖ τοῦτο ὡς αὐστηρῶς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος ἀναπτυχθὲν μέχρι τέλους σύστημα. Καὶ αὕτη ἡ ἀποδεικτικὴ φιλοσοφία ἐὰν ἀφεθῆ εἰς ἑαυτὴν μόνην δὲν δύναται νὰ εἶναι ἢ νοησιοκρατικὴ, μηχανικὴ, ἀθεϊκὴ⁽¹⁾. Καὶ διὰ νὰ ἐξέλθωμεν ἐκ ταύτης τῆς νοησιοκρατίας καὶ φθάσωμεν εἰς τὸ ἀνεξάρτητον θεμέλιον τῆς φύσεως εἰς μόνον τρόπον μένει δυνατός, νὰ ἀπορρίψωμεν πᾶσαν ἀπόδειξιν καὶ νὰ παραδοθῶμεν δι' ἑνὸς salto mortale εἰς τὴν πίστιν. «Πιστεύω μίαν λογικὴν καὶ προσωπικὴν αἰτίαν τοῦ κόσμου . . . Βοηθοῦμαι δι' ἑνὸς salto mortale ἐκ τοῦ πράγματος» (W. W. 1819, IV σελ. 59). Δι-

σεως· αὕτη δὲ θὰ ἦτο ἡ ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ἀνεξαρτήτου, ἐφ' ὅσον εἶναι ἢ μὴ φυσικῶς συνδεδεμένη, τοῦτο εἶναι δι' ἡμᾶς ἀσύνδετον—ἀνεξάρτητος ὅρος τῆς φύσεως. Ἐὰν ὀφείλῃ νὰ καταστῆ δυνατὴ ἔννοιά τις τούτου τοῦ ἀνεξαρτήτου καὶ ἀσυνδέτου—ἐπομένως ἔξω φυσικοῦ, εἶναι ἀνάγκη τὸ ἀνεξάρτητον νὰ παύσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητον· εἶναι ἀνάγκη μάλιστ' νὰ τηρῆ ὅρους· καὶ τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖον πρέπει νὰ ἀρχίσῃ νὰ γίνεται δυνατόν, διὰ νὰ δύναται νὰ παραχθῆ» (σελ. 154).

1) Ἡ περὶ τοῦ Σπινόζα γνώμη τοῦ Jakobi εἶναι τόσον ὀλίγον ἀπηλλαγμένη προκαταλήψεως, ὅσον καὶ ἡ κατόπιν γνώμη τοῦ περὶ τοῦ Kant. Τὸν Jakobi διέφυγεν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς causa sive ratio τοῦ Σπινόζα οὐδόλως συνταυτίζεται μὲ τὸν αὐστηρὸν νόμον τῆς αἰτιότητος τῆς ἐπιστήμης, ὅπως διέφυγε καὶ τοὺς συγχρόνους τοῦ Σπινόζα. Ὁμοίως ἀμφίβολος εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Jakobi ὅτι τὸ δόγμα τῆς ἀνάγκης (Determinismus) τοῦ Σπινόζα εἶναι τὸ δόγμα τῆς εἰμαρμένης· διότι περὶ εἰμαρμένης δύναται νὰ γίνῃ λόγος μόνον ὅπου ἐπικρατεῖ καθαρὸς προορισμὸς· τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει εἰς τὸν Σπινόζα, διότι οὗτος ἀπορρίπτει πάντα τελολογικὸν προορισμὸν. (Nicolai Hartmann: Die Philosophie des deutschen Idealismus I Teil, Fichte, Schelling und die Romantik. Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig, 1923 σελ. 30). Ὅχι ὀλιγώτερον αὐθαίρετος εἶναι καὶ ἡ ἔρμηνεία τοῦ Jakobi τοῦ πανθεϊσμοῦ τοῦ Σπινόζα ὡς ἀθεϊσμοῦ. (Πρβ. Ἡ Μοναδολογία τοῦ Leibniz, ὑπὸ Χ. Γεροῦ, Εἰσαγωγή).

ὅτι κατὰ τὸν Jakobī πάντοτε τὸ τελευταῖον τῆς ἡμετέρας γνώσεως δὲν εἶναι τι ἀποδεδειγμένον, ἀλλ' ἄμεσον (1), ὥστε τελικῶς τὸ πᾶν στηρίζεται ἐπὶ τινος βεβαιότητος ἄνευ ἀποδείξεως καὶ λογικῶν λόγων· ταύτην τὴν ἄμεσον ἐνέργειαν καλεῖ ὁ Jakobī πίστιν. «Πᾶσα ἀνθρωπίνη γνώσις, λέγει ὁ Jakobī, πρέπει νὰ ὀρμᾶται ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς πίστεως». (Über die Lehre). Τοῦτο τὸ ἄμεσον συναίσθημα εἰς πείσμα πάντων τῶν σκεπτικῶν καὶ ἰδανιστικῶν ἐπιχειρημάτων ὠθεῖ ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ βεβαιώσωμεν τὴν πραγματικότητα τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων· αὕτη ἡ ἄμεσος βεβαιότης τοῦ συναισθήματος ἢ πίστις εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸν λόγον καὶ διὰ τὰς μᾶλλον στοιχειώδεις βεβαιώσεις τούτου π. χ. τοῦ ἡμετέρου σώματος. Διὰ τῆς πίστεως γνωρίζομεν ὅτι ἔχομεν σῶμα καὶ ὅτι ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχουν ἄλλα σώματα καὶ ἄλλα νοοῦντα ὄντα· ἀληθείς, θαυμασία ἀποκάλυψις» (Jakobī W. Über die Lehre 1819. Bd. IV. σελ. 211). Πρὸς δικαιολογίαν ταύτης τῆς γνώμης ἢ ὅποια ἐθεωρήθη ὡς σκάνδαλον εἰς τὸν | γερμανικὸν φιλοσοφικὸν κόσμον, ὅτι δηλαδὴ προηγεῖται ἀναγκαίως τῆς ἀποδεδειγμένης γνώσεως γνώσις τις ἄνευ ἀποδείξεως, ἢ ὅποια τὴν στηρίζει καὶ κυριαρχεῖ αὐτῆς συνεχῶς καὶ παντελῶς, ἔγραψε τὸν διάλογον: David Hume über den Glauben, oder Idealismus und Realismus, δημοσιευθέντα πρῶτον κατὰ τὸ 1787 δύο ἔτη μετὰ τὰς ἐπιστολάς καὶ μῆνάς τινας προτοῦ ἴδῃ τὸ φῶς ἢ δευτέρα ἔκδοσις τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου τοῦ Kant. Ὁ Jakobī λαμβάνει παρὰ τοῦ Hume τὴν ἀρχὴν ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς διανοητικῆς γνώσεως εὐρίσκονται εἰς ἀναγκαίαν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν συναισθηματικὴν πίστιν, ἀπὸ τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαλλαγῶμεν πρακτικῶς, λαμβάνει παρὰ τοῦ Reid τὴν διδασκαλίαν ὅτι εἰς ταύτην τὴν ἀντίθεσιν μόνον ἡ πίστις ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παραγάγῃ τὴν ἡμετέραν φιλοσοφικὴν πεποίθησιν. (Hartmann Geschichte der Metaphysik, Leipzig 1899—1900, τομ. II, σελ. 277).

1) «Κατὰ τὴν κρίσιν μου, λέγει ὁ Jakobī, ἡ μεγίστη ἀξία τοῦ ἐρευνητοῦ εἶναι νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ εἶναι . . . Ἐξήγησις εἶναι δι' αὐτὸν μέσον, ὁδὸς πρὸς σκοπὸν, πρὸς τὸν ἀμέσως ἐπόμενον σκοπὸν, ὄχι πρὸς τὸν τελικὸν σκοπὸν. Ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ εἶναι ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ: τὸ μὴ ἀναλυόμενον, τὸ ἄμεσον, τὸ ἀπλόουν» (σελ. 72).

Ἄκρμη καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Jakobī δὲν δεικνύει τελείαν κατανόησιν τῆς θρησκευτικῆς τάσεως τῆς καντιακῆς φιλοσοφίας, ἐὰν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι κυρίως χάριν τῆς ἐσωτερικῆς θρησκευτικότητος ψέγει τὸν Kant. Σύστημα βαθύτερον παντὸς ἄλλου τὸ τοῦ Σπινόζα, σκέπτεται ὁ Jakobī, ὡς τὸ μόνον ἀκόλουθον μετὰ τούτων τῶν ἠθικῶν θρησκευτικῶν περιορισμῶν, μόνον μέχρις ὅτου θὰ ἔλθῃ εἰς γνῶσιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Fichte, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ δώσῃ τὰ πρωτεῖα, ὅπως σαφῶς ἐλέχθη εἰς τινὰ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Fichte κατὰ τὸ ἔτος 1799. Τὸ τοιοῦτον πρωτεῖον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Fichte ἐπὶ πασῶν τῶν ἄλλων προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Fichte φέρει εἰς τὰς τελευταίας ἀκολουθίας, ὅπως πιστεύει ὁ Jakobī, τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως τὴν ὁποίαν ἐδέχετο ὁ Kant· τοῦτο δὲ σημαίνει κατὰ τὸν Jakobī, λύειν τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι ὡς αἰσθάνεσθαι καὶ ἐνεργεῖν χωρὶς νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν τὸ γινώσκειν, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ μὴ σημαίνῃ δυῖσμὸν, καὶ ἐπομένως ἄρνησιν τῆς ἐνότητος τὴν ὁποίαν οὗτος δικαίως βλέπει εἰς τὸν κόσμον. Κατὰ τὸν Jakobī πᾶν ὅ,τι κατανοοῦμεν παριστάνομεν ὡς μέλος σειρᾶς, τελείας ἀλληλουχίας εἰς τὴν ὁποίαν καταργεῖται πᾶσα διάκρισις: οὕτω τῶρα τὸ μᾶλλον ἀκόλουθον ἐκ πάντων τῶν συστημάτων εἶναι ὁ ὑποκειμενισμὸς, ὁ ἐγωῖσμὸς, ὁ ὁποῖος θέτει τὸ ἐγὼ ὡς τὸν πρῶτον κρίκον τῆς ἀλύσεως ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐξαρτῶνται πάντες οἱ ἄλλοι. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Fichte δοθεῖσαν κατεύθυνσιν τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας ὁ Jakobī βλέπει τὸ ἐπιστέγασμα τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Ὑπὸ τοῦτο τὸ νόημα, καὶ μόνον ἐντὸς τούτων τῶν ὠρισμένων ὁρίων ἡ κριτικὴ τοῦ Jakobī δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὴν δυνατότητα ἐρμηνείας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ κατὰ τὴν ἰδανιστικὴν ἔννοιαν. "Ὅχι περισσότερον. Ὁ Jakobī δὲν γνωρίζει πρὸ παντὸς νὰ ὑψωθῆ ὅπως πάντες οἱ πρὸ τοῦ Fichte πρῶτοι κριτικοὶ τοῦ Kant, ὑπεράνω τῆς πεποιθήσεως ὅτι ἡ πιστὴ ἐρμηνεία τοῦ καντιακοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ δύναται καὶ νὰ μὴ εἶναι πραγματικοκρατικὴ. Ἐὰν ὀφείλωμεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ὁ Jakobī βλέπει, πρῶτος, ὅτι ἡ ἀκόλουθος πρὸς ἑαυτὴν ἀνάπτυξις τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ θεωρητικὸς ἐγωῖσμὸς ὅπως εἶναι διὰ

τὸν Fichte, δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονηθῆ ὅτι ὁ Jakobi δὲν πιστεύει ὅτι καὶ ἡ τοιαύτη λύσις τοῦ προβλήματος τῆς πραγματικότητος διὰ μέσου θεωρητικοῦ τινος ἐγώϊσμοῦ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν· ὑπαινίσσεται ὡς παράδοξον, καθ' ὃν τρόπον εἶχε προηγουμένως ὑποστηρίξει τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Σπινόζα, διὰ νὰ δείξῃ ἀκριβῶς εἰς ποῖα παράδοξα ἐπακολουθήματα φθάνομεν ἔνεκα τῆς συνηρτημένης ἀναπτύξεως τοῦ παραλόγου ζητήματος τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό. Εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον ὅτι ὁ Jakobi θέτει πρόβλημα τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό· τοῦτο δὲ δὲν ἤξευραν νὰ πράξουν οὔτε ὁ Hamann οὔτε ὁ Herder, ἀλλ' ἐμβαθύνει εἰς αὐτὸ κατὰ τρόπον ἀρνητικόν· πραγματικῶς ἀρνεῖται τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό χάριν τοῦ κόσμου τῆς αἰσθητικότητος, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸν Kant εἰς τὸ νὰ συμπεράνη τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό. Αἱ δυσκολαὶ αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἐν τῷ συστήματι τοῦ Kant ἐκ τῆς παραδοχῆς τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό ὑπεδείχθησαν ὑπὸ τοῦ Jakobi διὰ τῶν ὀλίγων σελίδων αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν Προσθήκην (Beilage) εἰς τὸ ἔργον του : D. Hume über den Glauben κλπ., ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Über den transzendentalen Idealismus, Δι' αὐτὸ ἡ Προσθήκη αὕτη ἐνδιαφέρει ἡμᾶς κατ' εὐθείαν καὶ θεμελιωδῶς. Δι' αὐτῆς πράγματι ὁ Jakobi ἐν τῇ προσπάθειά του νὰ κατανοήσῃ βαθύτερον τῶν ἄλλων τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν, ἀναζητεῖ καὶ δεικνύει τὴν θεμελιώδη δυσκολίαν ταύτης καὶ οὕτω θέτει σαφῶς τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν πρὸ τοῦ ἐμποδίου τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό μὲ τὴν ἀγνώσκειάν του. Ἡ Προσθήκη εἶναι σαφηνείας ἀληθῶς θαυμαστῆς καὶ δεικνύει πόσον βαθέως ἐζήτησεν ὁ Jakobi νὰ διεισδύσῃ εἰς τὸ βάθος τῶν προβλημάτων καὶ τῶν θεωριῶν.

Τὸ πνεῦμα τοῦ καντιακοῦ συστήματος εἶναι κατὰ τὸν Jakobi τοῦτο : τὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα εἶναι μόνον φαινόμενα ἢτοι παραστάσεις δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχουν ἐκτὸς ἡμῶν· περὶ τοῦ ὑπερεμπειρικοῦ ἀντικειμένου οὐδὲ τὸ παραμικρὸν γνωρίζομεν· οὐδὲ εἶναι ὁ λόγος περὶ αὐτοῦ ὅταν ἔρχονται εἰς τὴν παρατήρησιν ἀντικείμενα· ἢ ἔννοιά του εἶναι τὸ πολὺ ἔννοια προβληματικὴ, ἢ ὁποῖα στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς παντελῶς ὑποκειμενικῆς μορφῆς τῆς ἡμετέρας νοήσεως, ἀνηκούσης εἰς τὴν ἡμετέραν ἰδιάζουσαν αἴσθησιν· ἢ ἐμπειρία δὲν παρέχει τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ καὶ κατ' οὐδένα τρόπον δύναται

νά τήν δώση, διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι φαινόμενον, οὐδέποτε δύναται νὰ εἶναι ἀντικείμενον ἐμπειρίας. Ἐπομένως συμπεραίνει ὁ Jakobī ὁ καντιακὸς φιλόσοφος καταλείπει τὸ πνεῦμα τοῦ συστήματος ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῶν ἀντικειμένων ὅτι ταῦτα προκαλοῦν ἐντυπώσεις ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παράγουν παραστάσεις (Beilage 1815 σελ. 301). Ἐν τούτοις ἄνευ τοιαύτης προϋποθέσεως δὲν δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν καντιακὴν φιλοσοφίαν ἐὰν τὸ αἰσθάνεσθαι πρέπη νὰ ἔχη σημασίαν τινά. «Διότι ἡ λέξις αἰσθητικότης (Sinnlichkeit) εἶναι ἄνευ σημασίας, ἐὰν δὲν νοῆται δι' αὐτῆς πραγματικὸν τι μέσον καὶ διακεκριμένον μεταξὺ πράγματός τινος πραγματικοῦ καὶ πράγματός τινος πραγματικοῦ, πραγματικὸν μέσον ἀπὸ πράγματος εἰς πρᾶγμα, καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ δὲν ὀφείλουν νὰ περιέχωνται ἤδη ὡς πραγματικοὶ καὶ ἀντικειμενικοὶ προσδιορισμοὶ αἱ ἔννοιαι τῶν πραγμάτων ὡς κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων καὶ συνδέσεως, τοῦ πράττειν καὶ πάσχειν, αἰτιότητος καὶ ἐξαρτήσεως» (σελ. 304). Πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ δυσκολία αὕτη κατὰ τὴν μελέτην τῆς καντιακῆς φιλοσοφίας ἐπὶ πολὺ μὲ ἔχει κρατήσει, ὥστε ἡμῖν ἠναγκασμένος ἐπὶ πολλὰ συνεχῆ ἔτη νὰ ἀρχίζω πάλιν ἐξ ἀρχῆς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου, ἐπειδὴ ἄνευ ταύτης τῆς προϋποθέσεως δὲν ἠδυνάμην νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ σύστημα καὶ μὲ αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν δὲν ἠδυνάμην νὰ παραμείνω εἰς αὐτό. Καὶ εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ παραμείνωμεν εἰς αὐτὸ μὲ αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν, ἐπειδὴ αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν κύρος τῆς ἡμετέρας ἀντιλήψεως τῶν ἐκτὸς ἡμῶν ἀντικειμένων ὡς πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ καὶ ὄχι ὡς ἀπλῶς ὑποκειμενικῶν φαινομένων (σελ. 304) καὶ εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν κύρος τῶν ἡμετέρων παραστάσεων τῶν ἀναγκαίων πρὸς ἄλληλα σχέσεων τούτων τῶν ἀντικειμένων, ὡς ἀντικειμενικῶς πραγματικῶν προσδιορισμῶν· πεποιθήσεως, ἡ ὁποία κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὴν καντιακὴν φιλοσοφίαν· διότι καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι εἰς ταῦτα τὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα εἶναι μόνον ὑποκειμενικὰ ὄντα, μόνον προσδιορισμοὶ τοῦ ἴδιου ἡμῶν ἐγώ, ἀντιστοιχεῖ ὡς αἰτία ὑπερεμπειρικόν τι, θὰ ἔμενε κεκρυμμένον εἰς τὸ βαθὺ σκότος, ποῦ εἶναι αὕτη ἡ αἰτία καὶ ποίου εἴδους εἶναι ἡ σχέσις τῆς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα (σελ. 305). Ἄλλως τε εἰς οὐδεμίαν ἐμπειρίαν τούτου τοῦ ὑπερ-

εμπειρικοῦ πράγματος οὔτε ἐκ τοῦ πλησίον οὔτε μακρόθεν
 δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν, καὶ κατ' οὐδένα τρόπον τὸ παρα-
 μικρὸν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν, ἀλλ' ὅτι πάντα τὰ ἀντικεί-
 μενα τῆς ἐμπειρίας εἶναι μόνον φαινόμενα τῶν ὁποίων ἡ ὕλη
 καὶ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἡμέ-
 τερον αἴσθημα. Ἐρωτῶ: πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐνώσωμεν
 τὴν προϋπόθεσιν ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα προκαλοῦν ἐντυπώ-
 σεις ἐπὶ τὰς ἡμετέρας αἰσθήσεις καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον
 διεγείρουν παραστάσεις μὲ διδασκαλίαν ἢ ὁποῖα θέλει νὰ ἐκ-
 μηδενίσῃ πάντας τοὺς λόγους ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται αὕτη
 ἢ προϋπόθεσις; (σελ. 307). "Ἄς λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ χῶρος
 καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ χῶρῳ πράγματα κατὰ τὸ καντιακὸν σύ-
 στημα ὑπάρχουν ἐν ἡμῖν καὶ οὐδαμοῦ ἄλλαχοῦ· ὅτι πᾶσαι αἱ
 μεταβολαὶ καὶ μάλιστα αἱ μεταβολαὶ τῆς ἰδίας ἡμῶν ἐσωτερι-
 κῆς καταστάσεως περὶ τῶν ὁποίων πιστεύομεν ὅτι εἴμεθα ἀπ'
 εὐθείας βέβαιοι διὰ τῆς ἀκολουθίας τῶν ἡμετέρων σκέψεων,
 εἶναι μόνον παραστάσεις, καὶ καμμίαν ἀντικειμενικῶς πραγμα-
 τικὴν μεταβολὴν, καμμίαν τοιαύτην ἀκολουθίαν δὲν ἀποδει-
 κνύουν οὔτε ἐντὸς ἡμῶν οὔτε ἐκτὸς ἡμῶν· ὅτι πᾶσαι αἱ ἀρχαὶ
 τῆς διανοίας ἐκφράζουν μόνον ὑποκειμενικοὺς ὄρους, οἱ ὁποῖοι
 εἶναι νόμοι τῆς ἡμετέρας διανοήσεως, κατ' οὐδένα δὲ τρόπον
 τῆς φύσεως καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' εἶναι ἄνευ ἀληθῶς ἀντικειμενι-
 κοῦ περιεχομένου καὶ ἀντικειμενικῆς χρήσεως· ἄς λάβῃ τις
 πολὺ ὑπ' ὄψιν ταῦτα τὰ σημεῖα, καὶ ἄς σκεφθῇ ἂν δύναται
 καλῶς νὰ δεχθῇ πλησίον εἰς ταῦτα τὴν προϋπόθεσιν ἀντικει-
 μένων τὰ ὁποῖα προκαλοῦν ἐντυπώσεις ἐπὶ τὰς ἡμετέρας αἰ-
 σθήσεις καὶ παράγουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παραστάσεις.
 Ὅποιαδήποτε ἐκ τῶν ἀναφερομένων καντιακῶν προτάσεων
 καὶ ἂν ἐκλέξωμεν, δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ κάμωμεν νὰ ἰσχύῃ
 πλησίον εἰς αὐτὴν ἢ προϋπόθεσις ἀντικειμένων... Δὲν θὰ εἶναι
 δυνατόν, ἐὰν δὲν δώσωμεν εἰς ἐκάστην λέξιν ξένην σημασίαν
 καὶ εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν ἐντελῶς μυστικοπαθῆ σημασίαν.
 Διότι εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν μὲ τὸ ἀντικείμενον θὰ ἔπρεπε
 νὰ νοῆται πρᾶγμα τι, τὸ ὁποῖον θὰ ὑπῆρχεν ἐκτὸς ἡμῶν εἰς
 τὴν ὑπερβατικὴν διάνοιαν. (308). Καὶ πῶς θὰ ἤρχόμεθα εἰς
 τοιοῦτον πρᾶγμα ἐν τῇ καντιανῇ φιλοσοφίᾳ; Μήπως ἐκ τοῦ ὅτι
 κατὰ τὰς παραστάσεις τὰς ὁποίας ὀνομάζομεν φαινόμενα,
 αἰσθανόμεθα ἑαυτοὺς παθητικούς; Ἀλλὰ τὸ ὅτι αἰσθανόμεθα

ἑαυτοὺς παθητικοὺς ἢ τὸ ὅτι πάσχομεν, εἶναι μόνον τὸ ἥμισυ καταστάσεως, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι νοητὴ μόνον κατὰ τοῦτο τὸ ἥμισυ (σελ. 309). Ἡ παθητικότης δηλαδή εἶναι ἔννοια συσχετική με τὴν ἐνεργητικότητα τῆς διανοίας καὶ ἄνευ ταύτης τῆς τελευταίας εἶναι μόνον τὸ ἥμισυ τῆς καταστάσεως, ἢ ὁποῖα μόνον κατὰ τοῦτο τὸ ἥμισυ δὲν εἶναι νοητὴ. "Ὅθεν θὰ ἡσθάνομεθα αἰτίαν καὶ ἀποτέλεσμα ἐν τῇ ὑπερβατικῇ διανοίᾳ, καὶ θὰ ἡδυνάμεθα, ἔνεκα τούτων τῶν αἰσθημάτων νὰ συμπεράνωμεν πράγματα ἐκτὸς ἡμῶν καὶ τὰς ἀναγκαίαις πρὸς ἄλληλα σχέσεις τῶν ἐν τῇ ὑπερβατικῇ διανοίᾳ. Ἄλλ' ἐπειδὴ οὕτως ὀλοκλήρως ὁ ὑπερβατικὸς ἰδανισμὸς θὰ ἐξεμηδενίζετο, ἀναγκαίως ὁ ὁπαδὸς αὐτοῦ πρέπει νὰ ἀφήσῃ παντελῶς ταύτην τὴν προϋπόθεσιν καὶ νὰ μὴ θελήσῃ νὰ τὴν εὕρῃ μηδὲ πιθανήν, ὅτι πράγματα τὰ ὁποῖα θὰ ὑπῆρχον ἐκτὸς ἡμῶν ἐν ὑπερβατικῇ διανοίᾳ, ὑπάρχουν, καὶ ἔχουν σχέσεις με ἡμᾶς, τὰς ὁποίας ἡμεῖς θὰ ἡδυνάμεθα κατὰ τινὰ τρόπον νὰ ἀντιληφθῶμεν. Εὐθύς ὡς οὗτος θελήσῃ καὶ μακρόθεν νὰ πιστεύσῃ ὅτι εὔρε τοῦτο πιθανόν, πρέπει ἀναγκαίως νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ὑπερβατικοῦ ἰδανισμοῦ καὶ νὰ περιπέσῃ εἰς ἀληθῶς ἀνεκφράστους ἀντιφάσεις πρὸς τὸν ἑαυτὸν του." Ὁ ὑπερβατικὸς ἰδανιστὴς λοιπὸν πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ θάρρος νὰ βεβαιώσῃ τὸν ἰσχυρότατον ἰδανισμὸν ὁ ὁποῖος ἐδιδάχθη ποτέ, καὶ νὰ μὴ φοβηθῇ καὶ πρὸ τῆς κατηγορίας τοῦ θεωρητικοῦ ἐγωῖσμοῦ, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ δυνηθῇ οὗτος νὰ βεβαιωθῇ με τὸ σύστημά του, ἐὰν θέλῃ νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπ' αὐτοῦ καὶ μόνον ταύτην τὴν τελευταίαν μομφήν (σελ. 309—310). Ἐὰν ἡ καντιακὴ φιλοσοφία ἤθελεν ἀπομακρυνθῆ καὶ μόνον κατὰ μίαν τρίχα δι' εἰκασίας ἢ διὰ πίστεως ἀπὸ τῆς ὑπερβατικῆς ἀγνοίας τὴν ὁποίαν διδάσκει ὁ ὑπερβατικὸς ἰδανισμὸς, τότε θὰ ἔχανεν αὕτη κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν ὄχι μόνον πᾶν περιεχόμενον, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε καὶ νὰ κατὰλίπη παντελῶς τὸ κύριόν της πλεονέκτημα, ἦτοι νὰ θέσῃ εἰς ἀνάπαυσιν τὸν λόγον.

Κατ' οὐσίαν ὁ συλλογισμὸς τοῦ Jakobī εἶναι ὁ ἑξῆς: Ὑπάρχει ἀνεξάλειπτον τὸ αἰσθάνεσθαι. Τὸ αἰσθάνεσθαι πάλιν στηρίζεται ἐπὶ προϋποτιθεμένων ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα προκαλοῦν ἐντυπώσεις ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων. Τοιαύτη προϋπόθεσις, πάλιν, στηρίζεται ἐπὶ τῆς πίστεως εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν κῦρος τῆς ἡμετέρας ἀντιλήψεως. Λοιπὸν ἡ πίστις αὕτη εἶναι τὸ πρῶ-

τον θεμέλιον τῆς προϋποθέσεως ὅτι ὑπάρχουν ἀντικείμενα τὰ ὅποια προκαλοῦν ἐντυπώσεις ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων, ἐπομένως καὶ αὐτοῦ τοῦ αἰσθάνεσθαι· οὕτω ἄνευ ταύτης τῆς πίστεως δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ προϋπόθεσις τοῦ αἰσθάνεσθαι οὔτε αὐτὸ τὸ αἰσθάνεσθαι. Ἄλλ' ἡ Κριτικὴ καταστρέφει κυρίως ταύτην τὴν πίστιν, ἀνάγουσα τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων εἰς παραστάσεις· διὰ τὴν ἀνάγκη δὲ εἰς ταύτην τὴν καταστροφὴν ὁρμᾶται κυρίως ἐκ τοῦ αἰσθάνεσθαι ἐπομένως καὶ ἐκ τῆς προϋποθέσεώς του. Διὰ τοῦτο ἐνῶ διὰ τὴν εἰσέλθωμεν εἰς τὴν Κριτικὴν ὀφείλομεν νὰ ὁρμηθῶμεν ἐκ ταύτης τῆς προϋποθέσεως ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν αὐτὴν ὡς ἰσχύουσαν, διὰ τὴν μείνωμεν τοιοῦτοι δηλαδὴ ὑπερβατικοὶ ἰδανισταὶ ὅπως ἡ Κριτικὴ μᾶς καθιστᾷ, ἥτοι μὴ ἔχοντες πλέον ἐκείνην τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται καὶ ἡ προϋπόθεσις καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι, ὀφείλομεν νὰ ἀφήσωμεν αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν: τοῦτο εἶναι τὸ περίφημον δίλημμα. Ἐὰν δὲν τὴν ἀφήσωμεν ὄχι μόνον ἀφαιροῦμεν ἀπὸ τῆς Κριτικῆς πᾶν περιεχόμενον διὰ τῆς συνταυτίσεώς της μὲ τὸν ὑπερβατικὸν ἰδανισμόν, ἀλλὰ χάνομεν καὶ τὸ κύριον πλεονέκτημά της ἥτοι τὸ νὰ τεθῆ εἰς ἀνάπαυσιν ὁ λόγος, ὁ ὅποιος μάτην ἐκουράσθη εἰς ἀνυπερβλήτους ἀντιφάσεις ὅταν ἠκολούθει δογματικῶς τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά. Οὕτω ὁ ὑπερβατικὸς φιλόσοφος εἶναι ἐν τῷ ἀτόπῳ, καὶ ἀπὸ τοῦ ἀτόπου ὁ Jakobī δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ τὸν ἐλευθερώσῃ, ἂν καὶ ὑποδεικνύει ὡς μέσον ἐξόδου τὸν ἀπόλυτον ἰδανισμόν, ὁ ὅποιος, λησμονῶν τὸ ἀναγκαῖον σημεῖον ἐξορμήσεως, λησμονεῖ τὴν προϋπόθεσιν, καὶ σιωπηλῶς καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι. Ἐπομένως ὁ Jakobī δὲν θέλει μὲ αὐτὸ νὰ ὑποδείξῃ τὴν λύσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ μόνον νὰ δείξῃ ὅτι διὰ τῆς κριτικῆς ὁδοῦ εἶναι παντελῶς ἀδύνατον νὰ εὑρεθῆ λύσις αὐτοῦ. Ἐὰν ἡ Κριτικὴ ἦτο ἀληθῆς διδασκαλία τῆς γνώσεως, ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις θὰ ἦτο καταδικασμένη νὰ ζῆ εἰς καθαρὸν κόσμον παραστάσεων. Αἱ παραστάσεις αὗται θὰ ἦσαν ὅλη ἡ ἡμετέρα γνώσις, ἡ ὁποία ἐπομένως θὰ κατέληγεν εἰς τὸ νὰ μὴ γνωρίζωμεν τίποτε, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἡ γνώσις τοῦ πραγματικοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό. Οὕτω ἡ Κριτικὴ καταλήγει μὲν εἰς τινὰ μεταφυσικὴν (τὸν ἰδανισμόν), ἀλλ' εἰς μεταφυσικὴν ἢ ὁποία ἀναλύεται εἰς καθαρὰν ἀντίφασιν: ἐπιστήμην ἢ ὁποία εἶναι ἀπόλυτος ἄγνοια. Ἡ ἀνύψωσις τῆς Κριτικῆς εἰς μετα-

φυσικήν ἔγινε, ἀλλ' εἰς τὴν θέσιν τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης ἔμεινε μόνον ἡ διακηρυχθεῖσα ἀγνώσια τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό. Ἄλλ' εἶναι αὕτη ἀληθῶς ἡ καντιακὴ Κριτικὴ; Τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό τοῦ Kant, εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προὑποτίθεται ὑπὸ τοῦ αἰσθάνεσθαι, τὸ ὁποῖον θέτει τὴν Κριτικὴν εἰς τόσῃν μεγάλῃν ἀμηχανίαν, ἣ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη, καὶ ζωτικώτερον διὰ τὸ σύστημα τῆς καντιακῆς σκέψεως, ἄλλο πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ νοούμενον, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ λόγος δεικνύει εἰς ἡμᾶς ὡς τοιοῦτον, ἐπομένως ἀποκλειομένης ἐξ αὐτοῦ πάσης πραγματικότητος τὴν ὁποῖαν ἡ διάνοια λαμβάνει παρὰ τῆς αἰσθήσεως; Ἡμεῖς γνωρίζομεν ἤδη ὅτι τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό ἀληθῶς κριτικὸν εἶναι τοῦτο τὸ νοούμενον τοῦ λόγου καὶ ὄχι ἐκεῖνο τοῦ αἰσθάνεσθαι. Γνωρίζομεν ὅτι ἡ ἀξία τῆς Κριτικῆς ἔγκειται κυρίως εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ἀντικειμενικότητος καθ' ἑαυτὴν ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ ἀντικειμενικότης τῆς αἰσθήσεως. Οὐτῶ ὁ Jakobī δὲν κατενόησε τὴν βαθεῖαν μεταφυσικὴν σημασίαν τῆς Κριτικῆς, καὶ βλέπει εἰς αὐτὴν μόνον φαινομενιστικὴν διδασκαλίαν τῆς γνώσεως. Ἐπομένως ἐὰν ἀρθῇ ἐκ τῆς Κριτικῆς τὸ νοούμενον πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, αὕτη μένει μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα ἢ ὁποῖα προέρχεται ἐκ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό τῆς αἰσθήσεως. Καὶ ἐὰν ἐξαλειφθῇ τοῦτο τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό τῆς αἰσθήσεως, ἐξαλείφεται πᾶσα ἀντικειμενικότης, καὶ ἡ ὑποκειμενικότης θὰ λάβῃ τὴν θέσιν ταύτης.

Ἄλλ' αἱ παρατηρήσεις τοῦ Jakobī ὑπῆρξαν γόνιμοι διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας, ἐπειδὴ ὑπέδειξαν τὸ ἀστήρικτον τῆς γνώμης περὶ τῆς ἐπιδράσεως καὶ ἔδοσαν οὕτω ἐμμέσως ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ τεθῇ εἰς τὴν θέσιν ἐκείνης τῆς ὠμῆς πραγματικῆς ἐννοίας τῆς αἰτιότητος, τὸ βαθύτερον νόημα τὸ ὁποῖον κρύπτεται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό, τὸ νόημα τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου καὶ τῆς ἰδέας, ἥτοι ἔδοσαν ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό κατὰ τὴν σημασίαν τοῦ ἰδανισμοῦ.